

IMÁDSÁGOS KÖNYVEK – PONYVÁN

SZIGETI JENŐ

Sajnos nem ismertem Kelemen Didákot. Egy kicsit fiatal vagyok hozzá, bár amikor a prédikációit, a „Búzafejek”-et¹ olvasom, sokszor úgy tűnik, mintha valahol találkoztunk volna. Tudok viszont egy olyan kérdést, ami bizonyára derék minorita atyánk fejében – akit méltán tartunk a tiszántúli katolikusok apostolának –, többször megfordulhatott. Hogyan lehet az, hogy minden rekatolizáló fáradozása ellenére a protestantizmus szilárdan megőrizte híveit? Lengyelországban, Észak-Olaszországban, Szlovéniában, Ausztriában hasonló fáradozások nyomán eltűnt a protestantizmus, de Magyarországon – különösen azon a területen, ahol ő működött –, a legutóbbi időkig megőrizte hadállásait. Pedig Kelemen Didák leleményességével, kitűnő szónoklataival, önfeláldozó lelkigondozói munkájával, mely különösen az 1738-42 közötti pestisjárvány idején mutatkozott meg, mindent megtett, hogy megnyerje az emberek bizalmát. A Felső-Tiszavidéken, Tiszántúlon és Erdélyben hatalmas egyházszerzői munkát végzett és megvetette a katolikus egyház hódoltság utáni alapjait. Miskolctól Szegedig, Nyírbátortól Kolozsvárig új templomokat építtetett, kolostorokat alapított és a műveltség ápolására Miskolcon és Nyírbátorban ferences gimnáziumokat létesített.²

A 18. század a magyarországi szerzetesrendek virágkora volt.³ A török kiűzése után újraszerveződő egyházmegyék rászorultak a szerzetesek segítségére a lelképásztori munkában. A római katolikus egyház kimondatlan célja az volt, hogy a licenciátust, vagyis a felszentelés nélküli laikusok egyházi szolgálata helyett a híveket a hivatalos egyház szervezeti rendjébe betagolja. Ha csak a ferenceseket nézzük, a virágzásnak akkor is számos jelét látjuk. A minoriták a Felvidéken, Erdélyben és a Tiszántúlon 21 kolostorral rendelkeztek. Szent Ferenc férfi rendjének harmadik hajtása, a szakállat viselő kapucinusok is hamarosan gyökeret vertek Magyarországon. Az 1763-ban létesített Máriabesnyői kolostorral együtt 14 rendházuk volt. A három ferences férfirend tagjai közül sokan, mint kihelyezett rendtagok évtizedekig plébánosként működtek és ellátták a hatalom által is támogatott egyházszerzés feladatát.⁴

Az 1712-15. évi országgyűlés a katolikus rendi többség nyomására a vallásügyet a felségjogok közé sorolta és kivette az országgyűlés hatásköréből. Az országgyűlés XXXI. cikkelye a zsinattartást, sőt az adománygyűjtést is az uralkodó

¹ KELEMEN 1985, 44–192.

² RÁKOS 1975

³ HERMANN 1973, 315.

⁴ SZÁNTÓ 1984, 304.

előzetes engedélyéhez kötötte. A rendkívül hátrányos helyzet betetőzése volt 1724-ben a Magyar Királyi Helytartótanács felállítása, mely a protestánsellenes intézkedések központi szerve volt. Ezt Erdődy Gábor egri püspök az „eretnekek ostorának” nevezte. A klérus a protestánsokat lázadóknak tekintette. Számos katolikus földesúr még a törvényesség látszatával sem törődve durva erőszakkal érvényesítette hatalmát a jobbágycsoportok fölött. A protestáns hívek a frissen kinevezett plébánosok erőszakosságának is ki voltak téve. Templomaikat, parókiáikat elkobozták. Olyan jelentős eklézsiák mint Gönc, Mád, Tállya, Bodrogkeresztúr, Bodrogolaszi, Erdőbénye, Tolcsva, Sátoraljaújhely, Olaszliszka, Bacska ekkor vesztette el templomát, hogy csak a Tiszáninneni példákra utaljunk.⁵ Ez a gyakorlat érvényesült Kelemen Didák missziói területén is, de az erőszak mégsem hozott eredményt.

Az ok egyszerű. A protestáns gyülekezetek hívei körében puritán hatásra kialakult a házi istentiszteletek rendszere. Főként puritán szerzők műveire építve gyakorolták a protestáns gyülekezetek hívei hitüket. A gyerekeket Szenci Molnár Albert zsoltáira, bibliai történetekre tanították, puritán szerzők erre a célra készített könyveiből olvastak fel. Gyakorolták, nemcsak betegek esetében a „házi úrvacsorát”, rendszeresen voltak a betegekért mondott nyilvános könyörgések. Ennek a személyes kegyességnek a kalauzai az imádságos könyvek és a régi kegyességi iratok többször illegálisan kinyomtatott példányai voltak. Ez az imádságos könyvekkel megvívott harc őrizte meg Tiszáninnen a protestantizmust.

Az imádság elhanyagolt, kevésbé feltárt irodalmi műfaj. Akár protestáns, akár katolikus imádságos könyvet vizsgálunk, azt tapasztaljuk, hogy bár több százra rúg az imádságos könyvek száma, mégsem történt meg a magyar nyelvű imádságirodalom tudományos számbavétele. Egy-egy jelentős személy által írt imádságos könyvről ugyan említést tesznek az irodalomtörténeti, egyháztörténeti kézikönyvek, de a műfaj összefoglaló, tudományos vizsgálata terén még nagyon kevés történt. A kutatómunka megkezdését viszont több ok sürgeti. Minden kétséget kizáróan az imádságos könyvek voltak a Biblia után a legolvasottabb magyar nyelvű irodalmi alkotások. Pázmány Péter *„Keresztyéni Imádságos Könyv”*-e 1606-tól 1885-ig 27 kiadásban jelent meg.⁶ Szikszai György *„Keresztyéni Tanítások és Imádságok”* című könyve viszont 1786-tól legalább 115 kiadást ért meg.⁷ De a 18. század első felének imádságos könyvei között is találunk sokszor kiadottakat. Ács Mihály *„Aranylánc”*-át 1696 és 1793 között tizenkétszer adták ki és még 1858-ban is – kissé átdolgozva – megjelent. Még tartósabbnak mutatkozott az „Arany Tsésze” sikere, melyet 1903-ban és 1904-ben is kiadtak és belőle tizennégy kiadást sikerült összeszámlálni. A kor gazdag imádságirodalmában a négy-öt kiadást meg-

⁵ DIENES 1998, 24–28.

⁶ HOLL 1957, 23–28.; HOLL 1958

⁷ PAPP 1957, 187–193.; PAPP 1959, 101–112.; HULEY 1985

ért művek nem tartoznak a ritkaságok közé.⁸ Ezért nyelvi, irodalmi hatásuk feltétlenül figyelemreméltó. A magyar nyelv fejlődésében kiemelkedő szerepe volt az imádságos könyveknek. Incze Gábor már 1931-ben a széleskörű nyelvi, irodalmi hatásra utalva buzdított az imádságirodalom kutatására. „Azok az irodalmi munkák, melyeket a hivatalos középiskolai, meg egyetemi irodalomtörténet-tanítás annyira kiemel, vonatkoztat, származtat és analizál ... nem tettek olyan nagy hatást a néplélek fejlesztésére, a nemzeti nyelv formálására, és nem is váltak olyan széles körökben ismertté, mint imádságos és énekes könyveink ... Az irodalomtörténet mégis nagyon kevés gondot fordított és nagyon kevés sort áldozott ennek az irodalmi műfajnak az ismertetésére, feltárására, pedig a Barlaám és Jozafát, Salamon és Markalf mesemotívumok, melyek olyan nagy vándorutat tettek meg ... semmivel sem érdekesebb problémák, mint az olyan imádságok, imafoszlányok vagy szölamoknak a vándorlása és vonulásuk útjának megrajzolása, melyek legtöbbször ismeretlen forrásokból eredve, Nyugat-Európa népeinek keresztyénségén keresztül folyva jutottak el a magyar evangéliumi egyházak szószékeire vagy egyes buzgó-lelkű híveinek titkon ajtókat behajtó magányos és csendes áhítatába.”⁹

Az imádságos könyvek vizsgálatát a 18. század első felének irodalmában az is sürgeti, hogy a magyar nyelvű irodalom jelentős hányada ekkor imádság. Révész Imre megállapítása ma is igaz: ezeket az imádságos könyveket ma is mindenki emlegeti, de senki nem olvassa,¹⁰ pedig ismeretük nélkül a magyar irodalom és művelődéstörténet jelentős motívumai ismeretlenek maradnak előttünk.

Szent Ágoston nyomán Debreceni Péter így határozza meg az imádságot: „Az te könyörgéssed Istennel való beszélés, mert midőn olvassz az Isten szól tenéked, midőn penigh könyörögsz, Istennek beszélsz; mert minden tiszta és szentségies imádság, Istennel való beszélgetés.”¹¹ A jó, hamar népszerűsödő imádság a való világnak szubjektív tükröződése, melyben a vallásos kifejezési forma mögött mindig kitapintható a társadalom valóságos helyzete. Éppen ezért beszélhetünk az imádság műfaján belül realizmusról és antirealizmusról. Tolnai Gábor Bethlen Miklós imádságai kapcsán „pszichológiai realizmusról” beszél, szerinte imádságos könyve „egyik csúcspontja ... a régi magyar irodalomban először Szenci Molnár Albert műveiben kibontakozandó polgári irányú prózastílusnak”.¹² De ugyanez elmondható II. Rákóczi Ferenc,¹³ Ráday Pál imádságairól¹⁴ és a többi jól

⁸ SZIGETI 2002, 81–100.

⁹ INCZE 1931, 4.

¹⁰ RÉVÉSZ 1924, 75.

¹¹ DEBRECENI 1637. Idézi: INCZE 1931, 51. Augustinus. Sup. Psalmsus 55. (Philippus KEGEL után latinból fordított munka, mely számos kiadást ért meg.)

¹² BETHLEN Miklós *önéletrása*. 1955, 1. köt. 27.; SZÁDECZKY KARDOSS 1923; GYENIS 1957, 63–78.

¹³ ESZE 1953, 12., 24.

sikerült imádságos könyvről is.

Az imádság viszont nem teljes mértékben individualizálódott alkotás. A legtöbb imádságíró használatra, továbbmondásra, a meditáció elmélyítésére írta imáit. A megjelent imakönyvek „közszükségletet” elégítettek ki, ezért többször is kiadták legjobbjait. Az imádságírók tudatosan törekedtek olyan imák megalkotására, melyek a legkülönbözőbb élethelyzetben élő emberekre érvényesek, alkalmazhatók. Ezeket az imádságokat nem csupán elmondták a régiek, gondolatlanul ismételve. A funkciójuk inkább az volt, hogy segítségükkel módszeresen, rendszeresen átgondolják élethelyzetüket, benne a hitüket. A hit ápolásának a helye nem csupán a templom volt, hanem az otthon is. Az imádságos könyvek és a nagy számban ponyvára kerülő kegyességi irodalom a házi istentiszteletek támogatói voltak. Eszéki T. István (1641-1707) gr. Rédei Ferenc felett elmondott és 1668-ban Sárospatakon kinyomtatott halotti orációjában így írja le ezeket a házi istentiszteleteket: „Magányosan egy és másfél órát is szent, kegyes elmélkedésekkel, könyörgésekkel véghez vívén, udvara népi közé kijött s közönségesen vélek zsoldáréneklés után imádkozott, Bibliát olvasott és ama minden keresztyén ember házában lenni kellő Praxis Pietatis nevű könyvet maga száz szakaszokba elosztván, minden nap olvasta nagy szorgalmatossággal. A Szent Bibliát a maga szemével tizenötször olvasta által. Amikor Isten a nyavalyájának súlya miatt magának azt nem engedte, hogy a maga szemével olvashatná a Szent Bibliát, másokkal is azt szüntelenül olvastatta úgy, hogy húsz-huszonötször is a maga fülei hallására másokkal olvastatta által a Szent Bibliát...Innen vette magának azt a nagy hitet, amellyel minden keserűségben állhatatosan Krisztusa mellett megmaradott”¹⁵.

A történelmi helyzet, a kor társadalmi tudata átsüt a magyar kegyességi irodalom java alkotásain. Esze Tamás Rákóczi imádságainak kapcsán mutatta ki a fejedelem valláspolitikájának meggyőződésbeli alapjait, amelyet a korábbi kutatás, egyéb művek és emlékek híján, hézagosan látott.¹⁶ Egy másik tanulmányában Rimaszombati Kazai János 1708-ban kiadott imádságos könyvét vizsgálja. Ebben az imakönyvben találjuk „A Magyar Nemzetért való Könyörgés” című imát. Ebben Rimaszombati Kazai – eltérően a kuruc történet szemlélettől – a szabadságharcot az elpártolt nemzet büntetésének látja. Szerinte „nem léssen ez a Nemzet méltó arra, hogy ennek az élő Isten a Nemzetek között állandó békességet szerezzen.” Később így folytatja: „Óh Isten! kétségkívül jobban volna ennek (ti. a nemzetnek) dolga, ha ennek a Nemzetnek régen elmúlt előljárói közül csak egyet adhatnánk olyant, akinek előtted megpróbált jósága és kegyessége.” Így ez az imádság kifejezi Rimaszombati Kazai fenntartásait Rákóczi személyével kapcsolatban. Esze Tamás sze-

¹⁴ RÁDAY 1942

¹⁵ ESZÉKI 1668 – ESZÉKI T. István (1641/42–1707) a XVII. század második felének jeles, külföldet járt személyisége.

¹⁶ ESZE 1953, 24.

rint: „e nagyszerű bűnbánati imádságban ugyanaz a fanyar tárgyilagosság nyilvánul meg, mint nevezetes kortársa, az egyháztörténet-író Debreczeni Ember Pál kor-szemléletében”¹⁷. Arra is érdemes felfigyelni, hogy mennyire összecseng az imádságoskönyv címe Bethlen Miklós nevezetes béke-iratával (*Olaj-Ágat Viselő Noé Galambja*).¹⁸ Jogos az a következtetés, hogy ez az imádság „annak a békevágnak a kifejezője, mely mint egy föld alatti bujkáló, de olykor feltörő hegyi patak átvo-nul a kuruc felkelés történetén, s különösen az egyházi emberek lelkében volt erős”.

Az imádságirodalom igazi virágzása a 18. század első felében következett be. A Carolina resolutio által teremtett helyzet gúzsba kötötte az istentisztelet sza-badságát. „Akik nem jutottak el a templomig, azok házi istentiszteleteket tartottak. A rendelet szerint az ilyen istentiszteleteken csak a család tagjai vehettek részt, de azért mások is elmentek olyan házakhoz, ahol volt Biblia, vagy zsoltár, vagy vala-mi kegyes tartalmú könyv. Hogy az árvaegyházak népének buzgósága, istenfélel-me, egyházszeretete nem lankadt el, nem pusztult ki, sőt inkább erősödött és mé-lyült – sokkal inkább mint a virágzó gyülekezetekben –, annak legékesebb bizony-sága a türelmi rendelet után épült sok száz templom.” – állapítja meg Tóth Endre.¹⁹

Ezt a lelki megújulást, kivirágzást nemcsak az egyre-másra megjelenő imádságoskönyvek hosszú sora jelzi, hanem az is, hogy az imádság szerepe megnő irodalmunk egészében. Az imádság egyre alkalmasabb lett arra, hogy kifejezze a kor belső ellentmondásoktól feszülő valóságát. A kor nemesi irodalma egyre vallá-sosabb hangneművé válik, a haladó politikai és nemzeti törekvések egyesültek benne az érzelmekkel teli kegyességgel és személyes vallásossággal. Ez adja a jellegzetes protestáns barokk lelki háttérét. A megváltozott világban a vallásosság-nak egy szubjektív változata honosodott meg. Ez fejeződik ki abban a kegyes-érzelmes irodalomban, mely végképp legyőzi a protestáns orthodoxia hideg, hitvi-tázó szárazságát.

A 18. század egyik figyelemreméltó teológiai könyve Borosnyai Nagy Zsigmond (1704-1774) 1736-ban megjelent euchetikai kézikönyve, melyhez ha-sonló alaposságú munka máig nem készült magyar nyelven. Ez is a házi istentiszte-letek gyakorlati alapjainak kiépítését szolgálta. A könyv szándékát már a cím is elárulja: „Az igaz keresztyén ember papi tisztiről, annak pedig legnemesebb részé-ről, úgymint a könyörgésnek tudományáról irt rövid tracta”. Ebben a csaknem 300 oldalas „rövid tracta”-ban, melyet „édes nemzetének javára” készített az egykori nagyenyedi professzor, nagy hangsúllyal ír a házi istentiszteletről és ezen belül az imádság szerepéről. „Vannak olyanok is – írja – akik soha magányosan vagy

¹⁷ KAZAI 1708.; SZABÓ 1879, 676., 682². ESZE Tamás bevezető tanulmánya a könyv 1944-es kiadásában.

¹⁸ BETHLEN Miklós *Önéletírása* 1955, 2. köt.

¹⁹ BIRÓ–BUCSAY–TÓTH–VARGA 1949, 222.

családjokkal nem könyörögnek, elégnek ítélik lenni, ha napjában egyszer vagy kétszer a templomban megadják az adót.” Ez önmagában szerinte kevés. A keresztény köteles „Isten beszédét olvasni, magyarázni, énekelni és imádkozni”. Erre példát a szülői házban kapott. Mértéktartó sorain is átüt személyes emléke, amikor édesapjára emlékezik, aki ugyan a templomot soha nem hanyagolta el, mégis „a maga házából nemcsak oskolát csinált, tanítván minden nap bennünket a tisztességes tudományokra szüntelen; hanem templomot is csinált, minden nap reggel, s este étele előtt s étele után könyörögnünk kellett, az Úr imádságát azonkívül az Apostoli Hitnek formáját és a Tízparancsolatokat elmondottuk, a Bibliát nemcsak olvastuk, hanem a _Sz. történeteket könyv nélkül el kellett mondanunk. A rövidebb zsoltárokat könyv nélkül el kellett énekelnünk, minden hosszabb zsoltárból pedig avagy csak a két első verset könyv nélkül a maga nótájára egyes rendiben, néha ötvenennyit is el kellett énekelni.”²⁰

A protestáns orthodoxia,²¹ amely csaknem egy évszázadon keresztül uralkodott, végképp összeomlik, kudarcba fullad. A 17. század végére az orthodoxia ellenfelei tökéletes diadalt aratnak. A presbiteriánus eszmék – bár megszelídített formában – meghódítják az orthodoxiát. A puritán vallásgyakorlat bázisai megerősödnek, a coccejánizmusnak²² nem tudja útját állni az orthodoxia és a cartesianizmus²³, mint az új idők előszele, könnyen lerázza a régi minden szörszálhasogató okoskodásait.

Az orthodoxia éltető eleme a polémia volt, ez viszont végképp elveszti népszerűségét. „Az ifjabb lelkészemzedék már nem rajong az orthodox eszmékért. Belátja, hogy a sok szörszálhasogató okoskodás, az ádáz küzdelem nem vezet célhoz, legfeljebb gyűlölséget és ellenségeskedést eredményez. Az orthodoxia időszaka magyar földön már lejárt. A lelkek kiábrándultan fordulnak el tőle.”²⁴ Ezt segíti az újjászerveződő katolikus egyház hatalom által támogatott nyomása, melynek kiváló munkása volt Kelemen Didák. Ez a „légkörváltozás” az imádságirodalomra is hat.

Jól tükrözi a megváltozott légkört Szathmári Pap János imádságról írt művének egyik mondata. „Az emberek indulatainak, indulatokból származó különbözőféle ítéleteknek, kívánságoknak, vágyaknak és mindeneket szorgalmasan vizsgáló, s a közszó beszéd szerint szörszálhasogató kérdéseknek megfelelni és illeget tenni teljes lehetetlenség; azzal magamat fárasztani haszontalannak, s illet-

²⁰ BOROSNYAI NAGY 1736, 146. BOROSNYAI NAGY Zsigmond (1704–1774) ref. teológiai tanár Nagyenyeden. Élete: ZOVÁNYI 1977, 92–93.

²¹ MÁTHÉ 1932, 1–3.; SZABÓ 1943

²² ZOVÁNYI 1890, 176.; ZOVÁNYI 1909, 258–267.

²³ TUROCZI-TROSTLER 1933, 43.; TORDAI 1962, 54–79.; BARTÓK 1937/38, 69–73.

²⁴ SZABÓ 1943, 135.

lennek tartom.”²⁵ A hitviták helyett egyre nagyobb teret nyert a vallásegysítő irányzat. Segítette ezt egyrészt a janzenizmus térhódítása Magyarországon,²⁶ másrészt pedig Spinola de Roxas (1626-1695) bécsújhelyi püspök egységpártoló irányzata.²⁷ Ezeknek hatása nemcsak Rákóczi vallásosságán mutatható ki, hanem meglehetősen széles rétegekben is elterjedtek. Érdekes példája ennek az a kéziratosecske, amelyet Torkos András „Engesztelő Áldozat” című imádságos könyvének az OSzK-ban őrzött példánya belső lapjára írt egykorú írással valaki:

„Keresztény szüléktől Ember születtettem
s a kereszténységhez megh keresztettem.
Christusnak szent Annyát mindenkor tiszteltem,
De Luther Mártonban én soha nem hittem,
Mind az által hidgyed, butsut én nem járok,
Sem indulgentiát bizony nem vásárlók;
Idvözült szenteknek Tisztességet adok,
De én eö közülük edgyet sem imádok.
Mert soha nem voltam s nem leszek pápista,
Így hasonlóképen nem is Calvinista;
Hanem csak egyedül hiszek Christusomban
Ki érettem megh holt, üdvözülök abban.”²⁸

Payr Sándor – aki a verset közli – „a felekezeti harcok által felidézett ellenhatás visszhangjának” tartja és azt is megemlíti, hogy a pietistákat, többek között Tóth Sipkovits Jánost is, szinkretizmussal vádolták. Ezeket az egységesítő törekvéseket csak a szatmári béke után nyíltan és gátlástalanul támadó ellenreformáció hűtötte le és csak a Türelmi Rendelet után éledtek fel újra.²⁹

A kor vallásosságának legkifejezőbb műfaja az áhítatos elmélkedés mellett az imádság volt. Ennek a műfajnak felvirágzását segítette a továbbbélő puritanizmus, mely a házi istentiszteletek gyakorlását szorgalmazta. Borosnyai Nagy Zsigmond így buzdított erre: „Minden Tselédes Gazdának s Gazda Asszonyának nem

²⁵ SZATHMÁRI PAP 1707. Előszó: „A keresztyén embernek az imádság a jó istenével mindennapi társalkodás és mintegy baráti közbeszélgetése lehet ez igen nehéz és mostoha időkben, mellyekben mint a’ tűzből ki-vétetett vas az üllő és a’ pöröly között nem csak el-lapulunk, de majd teljességgel el-fogyunk”. Ez a néhány mondat is tanúsítja, hogy a vértelen ellenreformáció idején a kegyesség gyakorlásában látja a menekedés útját, nem a hitvitában.

²⁶ CZAKÓ 1943; ZOLNAI 1925; TORDAI 1957, 239–257.; ZOLNAI 1959, 51–60.; ZOLNAI 1944

²⁷ BALANYI 1944; ESZE 1943, 330–345.

²⁸ RMK. I. 1759. A verset közli: PAYR 1898, 25–126.

²⁹ PAYR 1898, 126.

tsak magánosan; hanem tselédivel, a'kik reá bízattak, s' a'kitől számot adnak minden nap kell könyörögni, és így a'maga Házát - is Templommá, sőt magát s' minden tselédét Sz.Lélek templomává kell tenni".³⁰

A sokoldalú hatások betetőzője a 18. század első éveiben elterjedő pietizmus volt. Lényegét Payr Sándorral így foglalhatjuk össze: „A merev, élettelen orthodoxyával és dogmatizmussal szemben a keresztyén hitigazságoknak a szívben és a gyakorlati életben való gyümölcsötzetése, a gyermekek vallásos nevelése szorgalmas katekizálás és alapos konfirmációi oktatás által, a Bibliának mélyebbre ható tanulmányozása, az igények népies nyelven való hirdetése és az életre való alkalmazása, a templomok látogatása mellett a házi áhítatosság, a népnek hű és lelkiismeretes gondozása, a lelkészek tudományos és erkölcsi színvonalának emelése, amiket a pietisták sürgettek.”³¹

A Halléban járt magyar lutheránus teológusok voltak az új irány kezdeményezői,³² de a reformátusokat sem hagyta érintetlenül. A pietisták bibliaolvasó gyakorlata és a házi istentiszteleteik hasonlóak voltak a Borosnyai Nagy által szorgalmazottakhoz. Főként a Hollandiában elterjedő pietizmus visszahatása számottevő. Jó szálláscsinálója volt a pietizmusnak egyrészt a puritán hagyományok tudatos művelése, másrészt a lutheránus misztika felelevenítése. Az utóbbi irányzatnak nagyhatású képviselője volt J. Arndt (1555-1621)³³ és J. Gerhardt (1582-1637).³⁴ A pietizmus elindítói – Ph. J. Spener és A. J. Francke – az ő hatásukra vezették vissza működésüket, a pietizmus megindítását. Spener gyermekkori olvasmánya volt Arndtnak az *Igaz kereszténységről* írt könyve és Bayly *The Practice of Piety*-ja.³⁵ Bayly nagyhatású, iskolateremtő művéről, illetve annak magyarországi történetéről legutóbb Petrőczy Éva írt az angol eredeti és a hazai ősműfordítás szemelvényeit is összehasonlító tanulmányt.³⁶

Ezek a könyvek hamar megjelentek magyarul is. Gerhardt neves könyvét, a *Meditationes Sacrae*-t már 1616-ban kiadta Zólyomi Perinna Boldizsár semptei, majd szeredi evangélikus esperes³⁷, melyet 1710-ben Ács Mihály újra kiadott javított formában.³⁸ A munka 25. fejezete az imádságról szól (*Az imádság üdvösséges hasznáról*). Ezzel egy kötetben egy másik Gerhardt fordítás is megjelent, a „Ke-

³⁰ BOROSNYAI NAGY 1736, 146.; PÓTOR 1984, 289–299.

³¹ PAYR 1898, 97.

³² CSEPREGI 2000

³³ CSEPREGI 1997, 51–63.

³⁴ STEIGER 1997

³⁵ PAYR 1908, 8.

³⁶ PETRŐCZI 2006, 60–68.; PETRŐCZI 1997, 634–650.

³⁷ RMK. I. 460; RMNy. 1100. Az eredeti mű 1606-ban jelent meg. Függeléke: *Exercitium pietatis quotidianum quotidianum quadripartitum* – THIENEMANN 1922, 84–85.; INCZE 1931, 40–41.

³⁸ Ötven szentséges elmélkedés. RMK I. 1771

gyes és keresztyén életnek négyrendbeli gyakorlása”, amit Ács Mihály újra kiadott³⁹, de külön kötetben. Gerhardt többi építő irányú művei is hamarosan megszólaltak magyarul. Inczédi József fordítja le a *Liliomok völgyét* (Szeged, 1745), ami több kiadásban is megjelent.⁴⁰ Miskey Ádám az „*Ama gonosznak minden tüzes nyilait megoltható hitnek paisa*” (Lipcse, 1741)⁴¹ című művében szólaltatta meg Gerhardtot magyarul. „*A világi hiúságról való elmélkedések*” (Nagyszeged, 1748) című Gerhardt-művet is Inczédi József fordította le.⁴²

J. Arndt hatása nem jelentéktelenebb a magyar pietizmusra. Arndt 1605-ben megjelent munkája, a „*Wahre Christenthum*” nemcsak Németországban, hanem világszerte mindenütt sikert aratott.⁴³ Bár a teljes magyar fordítás csak 1741-ben (Jena) jelent meg Vázsonyi Márton fordításában, kinek Bárány György átjavította, Sartorius János pedig kibővítette munkáját (*Arndt Jánosnak Az igaz keresztyénségről írott négy könyvei*, 928.l.),⁴⁴ de Petróczy Kata Szidónia már 1705-ben részleteket fordít belőle „*A Kereszt nehéz terhe alatt elbágyadt szíveket ébresztő jó illatú XII. Liliom*”-ban.⁴⁵

Arndtnak másik neves munkája a „*Paradiesgärtlein voller christlichen Tugenden*” (1612), melyet a református Huszti István, az egykori hallei diák, orvosdoktor fordított le és adott ki még 1693-ban „*Keresztyéni jóságos tselekedetekkel tellyes paraditsom kertetske*” címen.⁴⁶ Ez az adalék is bizonyítja a református puritán hagyományok és a pietisták szellemi rokonságát. A könyvet másodszor Bél Mátyás adta ki 1724-ben (Norinberga) javítva és bővítve. Arndt és Gerhardt műveivel párhuzamosan a többi nagy misztikus kegyes elmélkedése is hatott.

Bél Mátyás 1725-ben Kempis Tamás nevezetes művét, az „*Imitatio Christi*”-t,⁴⁷ ifj. Ács Mihály pedig Szent Bernát „*Szép áhítatos Elmélkedései*”-t adta ki újra, ami még 1649-ben Lócsén Madarász Márton fordításában jelent meg először.⁴⁸ Ezért írja Payr azt, hogy a pietizmus „lényege nem volt egyéb, mint a középkori mysticizmus feléledése, protestáns alakulásban, fő elve: a merev, élettelen orthodoxizmussal szemben a keresztyén hitnek a szívben és a gyakorlatban

³⁹ RMK I. 1772. – 1650 körül Madarász Márton (+ 1654) is lefordította „Kegyesek élet gyakorlása” címen.

⁴⁰ Nagyszeged 1745. 3. kiad. u.o. 1794. Inczédíról: ZOVÁNYI 1977, 277.

⁴¹ MISKEY Ádámról: ZOVÁNYI 1977, 407.

⁴² V.ö. 41. jegyzet.

⁴³ WINTER 1911.; CSEPREGI 1997, 40–50.

⁴⁴ CSEPREGI 1997, 40–50. (Arndt szerepének összefoglalása a magyar pietizmusban.)

⁴⁵ RIMEG 1905

⁴⁶ MÁTRAI 1961, 167–183., 220–221.

⁴⁷ A Castelliotól javított szöveget bocsátotta közre. V.ö. KISS 1855, 233–243. (ez Pázmány fordításáról szól), 375–386.

⁴⁸ SÓLYOM 1955, 150–155.; SÓLYOM 1963, 55–58.

való gyümölcsözése.”⁴⁹ Valójában itt nem a középkor felélesztéséről van szó, hanem az új, szenzibilis vallásosságnak tudatos hagyomány kereséséről. A barokk kor vallási mentalitása ezt kívánta, ennek volt Kelemen Didák a katolikus képviselője és ez a kegyesség terjedt a vásári ponyvára került imádságos könyveken keresztül a protestáns házi gyülekezetekbe. Számomra, mint a népi vallásossággal foglalkozó kutató számára, a tanulság egyszerű: a népi vallásosságnak nincs felekezete. A kor lelki, mentalitástörténetileg vizsgálható értékelhető igénye határozza meg a vallásosság formáját. Mert élő egyház ott van, ahol a mai ember mai kérdéseire mai választ tud adni a kereszténység. Nem biztos, hogy tudta ezt Kelemen Didák.

BIBLIOGRÁFIA

BALANYI 1944

BALANYI György: *A vallási egység egy lelkes ferences munkálója a XVII. században*. Budapest, 1944.

BARTÓK 1937/38

BARTÓK György: Descartes sorsa Magyarországon. *Szellem és Élet* 1937/38. II. 69–73.

BETHLEN Miklós *önéletrása*. 1955

BETHLEN Miklós *önéletrása*. Kiad. V. WINDISCH Éva. Budapest, SZÉPIRODALMI, 1955. (TOLNAI Gábor bevezetője I. köt.)

BIRÓ–BUCSAY–TÓTH–VARGA 1949

BIRÓ Sándor–BUCSAY Mihály–TÓTH Endre–VARGA Zoltán: *A Magyar Református Egyház története*. Budapest, KOSSUTH, 1949.

BOROSNYAI NAGY 1736

BOROSNYAI NAGY Zsigmond: *Az igaz embernek papi tisztiről*. Amsterdam, 1736.

CZAKÓ 1943

CZAKÓ Jenő: *A janzenizmus*. Cegléd, 1943.

CSEPREGI 1997

CSEPREGI Zoltán: Az Igaz keresztyénség hamis impresszuma. Adalékok a dunántúli Arndt-recepció kérdéshez. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban*. Szeged, 1997.

CSEPREGI 2000

CSEPREGI Zoltán: *Magyar pietisták 1700-1756*. Budapest, TEOLÓGIAI IRODALMI EGYESÜLET, 2000.

DEBRECENI 1637

⁴⁹ Idézi INCZE 1931, 62.

- DEBRECENI Péter: *Tizenkét idvösséges elmélkedések*. Leiden, W. CHRISTIANUS, 1637. RMNY III. 1637
- DIENES 1998
DIENES Dénes: *Tanulmányok a Tiszáninneri Református Egyházkerület történetéből*. Sárospatak, Református Teológiai Akadémia, 1998.
- ESZE 1943
ESZE Tamás: A magyar Napraforgóvirág. *Egyháztörténet* 1. 1943. 330–345.
- ESZE 1953
ESZE Tamás: II. Rákóczi Ferenc imádságai. *Református Egyház* 5. 1953. 6–8. sz.
- ESZÉKI 1668
ESZÉKI T. István: *Halotti Magyar Oratio... gr. Rhédei Ferenc felett*. Sárospatak, 1668 – RMK I.
- GYENIS 1957
GYENIS Vilmos: Bethlen Miklós Imádságoskönyve. *ItK.* 68. 1957. 63–78.
- HERMANN 1973
HERMANN Egyed: *A magyar katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, Aurora, 1973.
- HOLL 1957
HOLL Béla: Anyanyelvünk, imádságunk. *Vigilia*, 22. 1957. 1. 23–28.
- HOLL 1958
HOLL Béla: *A magyar nyelvű katolikus imádságoskönyveink bibliográfiája*. Kézirat. Budapest, 1958.
- HULEY 1985
HULEY Alfréd: Az öreg Szikszai elterjedése és hatása Bács- és Békés megyékben. (Előadás kézirata. Elhangzott 1985. augusztus 27-én Debrecenben a Református Egyház Doktorainak Kollégiuma Néprajzi Szekciójában.) HULEY 113 kiadást vett számba.
- INCZE 1931
INCZE Gábor: *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*. Debrecen, 1931. (Theologiai tanulmányok 15.)
- KELEMEN 1729
KELEMEN Didák: *Buza Fejek*. Kassa, 1729. – Részletek: Kelemen Didák műveiből. Róma, 1985. 44–192. (Dr. RÁKOS Balázs Rajmund válogatása.)
- KISS 1855
KISS Ignác: Kempis Tamás magyar fordításai. *Egyetemes Philologiai Közlemény*, 9. 1855.
- MÁTHÉ 1932
MÁTHÉ Elek: Mi a protestáns orthodoxia? *Protestáns Szemle* 43. 1–3. 1932.

MÁTRAI 1961

MÁTRAI László: *Régi magyar filozófusok a XV-XVII. században*. Budapest, AKADÉMIAI, 1961.

PAPP 1957

PAPP János: A Keresztyéni Tanítások eddigi kiadásai. *Református Egyház* 9. 1957. 8–9. szám. 187–193.

PAPP 1959

PAPP János: Adalékok a „Keresztyéni Tanítások és Imádságok” történetéhez. *Egyháztörténet* 2. új folyam (1959) 1-2- füzet. 101–112.

PAYR 1898

PAYR Sándor: Magyar pietisták a XVIII. században. In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monographiák*. I. kötet. Budapest, HORNÁNSZKY, 1898. 1.

PAYR 1908

PAYR Sándor: *A pietizmus pedagogikája*. Spener, Francke és a magyar pietista nevelők. Pozsony, 1908.

PETRŐCZI 1997

PETRŐCZI Éva: Egy fordítás háttértörténete – Lewis Bayly: The Practice of Piety, Medgyesi Pál: Praxis Pietatis. *ItK.* 106. 1997. 634–650.

PETRŐCZI 2006

PETRŐCZI Éva: Szenci Molnár Albert és az angol puritán művek magyarországi „honosítása” In: PETRŐCZI Éva: *Puritánia*. Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmából. Budapest, UNIVERSITAS, 2006. 60–68.

PÓTOR 1984

PÓTOR Imre: Borosnyai Nagy Zsigmond: Az igaz keresztyén embernek papi tisztiról, annak pedig legnemesebb részéről, úgy mint a könyörgésnek tudományáról. Amsterdam, 1736. In: *A Magyarországi Református Egyház Teológiai Doktorai Kollégiumának Évkönyve 1983*. Budapest, MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ ZSINATI IRODÁJÁNAK TANULMÁNYI OSZTÁLYA, 1984. 289–299.

RÁDAY 1942

RÁDAY Pál: *Lelki hódolás*. Debrecen, 1715. Új kiad: Budapest, Budapesti Református Theológiai Akadémia baráti Szövetségének kiadványa, 1942.

RÁKOS 1975

RÁKOS Rajmund: *Ugye, Atyafiak?* Isten szolgája P. Kelemen Didák, O.F.M. conv. élete (1683-1744) Róma, Edizioni Agiografiche, 1975.

RÉVÉSZ 1924

RÉVÉSZ Imre: Régi magyar imádkozók és imádságaik. *Protestáns Szemle* 35. 1924. 73–81.

RIMEG 1905

RIMEG Ödön: *Gróf Perky Lőrincné báró Petrőczy Kata Szidónia élete és*

- költészete*. Marosvásárhely, 1905.
- RMK I. 1771
Ötven szentséges elmélkedés. Bártfa, 1710. RMK. I. 1771.
- SÓLYOM 1955
SÓLYOM Jenő: Ifjabb Ács Mihály magyar Theológiája. *Lelkipásztor* 31. 1955. 150–155.
- SÓLYOM 1963
SÓLYOM Jenő: A két Ács Mihály életrajzához. *ItK*, 72. 1963. 55–58.
- STEIGER 1997
STEIGER, Johann Anselm: *Johann Gerhard (1582-1637)*. Studien zu Theologie und Frömmigkeit des Kirchenvaters der lutherischen Orthodoxie. Stuttgart-Bad, CANSTATT, 1997.
- SZABÓ 1943
SZABÓ Géza: *A magyar református orthodoxia*. Budapest, 1943.
- SZABÓ 1879
SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár I–III*. Budapest, 1879–1885.
- SZÁDECZKY KARDOSS 1923
SZÁDECZKY KARDOSS Lajos: *Gróf Bethlen Miklós rabságban írt emlékiratai, imádságai. (1704-1714)*. Klny. a Budapesti Szemle 1923. évi 554. számából.
- SZÁNTÓ 1984
SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története*. 2. kötet. Budapest, Ecclesia, 1984.
- SZATHMÁRI PAP 1707
SZATHMÁRI PAP János: *Kegyek ajkak áldozó tulkai*. Kolozsvár, 1707.
- SZIGETI 2002
SZIGETI Jenő: A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. X.* Szerk. PETRŐCZI Éva. Budapest, 2002. 81–100.
- THIENEMANN 1922
THIENEMANN Tivadar: XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. *ItK* 32. 1922. 63–92.
- TORDAI 1957
TORDAI Zádor: A rodostói janzenizmus. *Filozófiai tanulmányok*. Bukarest, 1957. 239–257.
- TORDAI 1962
TORDAI Zádor: A magyar karteizianizmus. *Magyar Filozófiai Szemle* 6. 1962. 54–79.
- TUROCZI-TROSTLER 1933
TUROCZI-TROSTLER József: *Magyar cartesianusok*. Budapest, MINERVA, 1933.

WINTER 1911

WINTER, F. J.: *Johannes Arndt der Verfasser des „Wahren Christentums“*. Eion Christliche Lebensbild. Leipzig, 1911.

ZOLNAI 1925

ZOLNAI Béla: *Magyar janzenisták*. Budapest, MINERVA, 1925.

ZOLNAI 1944

ZOLNAI Béla: *A janzenizmus kutatása Középeurópában*. Kolozsvár, UNIVERSITAS FRANCISCO-JOSEPHINA KOLOZSVÁR, 1944.

ZOLNAI 1959

ZOLNAI Béla: Az európai janzenizmus történetéhez. *Filológiai Közlöny* 5. 1959. 51–60.

ZOVÁNYI 1890

ZOVÁNYI Jenő: *A coccejanizmus története*. Tanulmányok a protestáns theológia múltjából. Budapest, 1890.

ZOVÁNYI 1909

ZOVÁNYI Jenő: Magyar coccejanusok a 18. században. *Theologiai Szaklap* 8. 1909. 258–267.

ZOVÁNYI 1977

ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. 2. kiad. Budapest, MAGYARORSZÁGI REF. EGYHÁZ, 1977.